

TILSHUNOSLIKDA ZONIMLARNING O‘RGANILISHI

Sharipova Maftuna Jamshid qizi,

f.f.f.d. (PhD), BuxDU Filologiya fakulteti o‘qituvchi,

behruz.lux.stal.@93gmail.com, 90-514-57-29.

Annotatsiya: Mazkur maqolada ayrim turkiyshunos olimlar tomonidan tadqiq etilgan zoonimlar, ularga oid qarashlar bayon etilgan. O‘rta asr Sharqining mashhur mutafakkirlaridan biri Abulqosim Mahmud az-Zamaxshariydan bugungi yosh olimlarning ishlarigacha imkon qadar tahlil jarayoniga tortilgan. Maqolani yozish jarayonida tasniflash, tavsiflash, semantik, qiyoslash metodlaridan foydalanilgan. Zoonimlar turkiy xalqlar hayotida qay darajada ahamiyat kasb etgani, hayvon nomlari bilan bog‘liq qanday leksemalar mavjudligi olimlarning tadqiqot ishlarini o‘rganish mobaynida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: turkiyshunoslik, zoonim, maqol, sema, guruh, tabu.

Annotation: this article describes the zoonyms researched by some Turkic scholars and their views. From one of the famous thinkers of the Middle Ages, Abul Qasim Mahmud al-Zamakhshari, to the works of today's young scientists, he was involved in the process of analysis as much as possible. Classification, description, semantic, comparison methods were used in the process of writing the article. The significance of zoonyms in the life of the Turkic peoples, the existence of lexemes related to animal names, was revealed during the research of scientists.

Keywords: Turkic studies, zoonim, proverb, sema, group, taboo.

O‘rta asr Sharqining mashhur mutafakkirlaridan biri Abulqosim Mahmud az-Zamaxshariy asarlarida hayvon nomlari bilan bog‘liq leksemalar uchraydi [1]. XI asr filologi Mahmud ibn al-Husayn ibn Muhammad Koshg‘ariyning —“Devonu lug‘otit turk” asarida xalq og‘zaki ijodiga oid 300 dan ortiq she‘riy parchalar, 291 ta maqol va matal keltirilgan. Ushbu matnlar tarkibida 200 ga yaqin zoonim, jumladan, 100 ga yaqin qush nomi uchraydi [Abdualiyeva,1, 18-bet].

Professor Bahrom Bafojev XV asr mutafakkiri A.Navoiy asarlari tilida uchraydigan 76 ta chorva mollari, yovvoyi yirik shoxli hayvonlar; 71 ta chorvachilikka oid; 94 ta qush nomi; 41 ta kelib chiqishi o‘zbek, tojik va arab tillari bilan bog‘liq bo‘lgan mayda hayvon nomlari; 7 ta suvda yashovchi hayvon nomlarini bildirish uchun qo‘llangan so‘z-ismlarni aniqlaydi. Olimning “Qadimgi

so‘zlar tarixi” nomli monografiyasida zoonimlarga bag‘ishlangan maxsus bob bo‘lib, u to‘rt bo‘limdan iborat: 1-bo‘limda chorvachilik sohasidagi hayvon nomlari; 2-bo‘limda yirtqich hayvon nomlari; 3-bo‘limda sudraluvchilar; 4-bo‘limda qushlar dunyosi vakillarining nomlari [Bafoyev, 2, 57-bet] qayd etiladi.

Hayvon nomlarini o‘rganish bilan XVII–XVIII asr Sharq olimlari ham shug‘ullangan bo‘lib, ulardan biri Muhammad Chingiydir. Muhammad Chingiy – Hindistonda Muhammadshoh Olamgir Abdulmuzaffar Muhiddin davrida yozilgan “Kelurnoma” leksikografik kitobining muallifi sanaladi. Kitob chig‘atoy-fors tillarining ideografik lug‘ati xarakterida bo‘lib, XV bob va 343 qismdan (fasliy) iborat. Muhammad Chingiy kitobining oxirgi IX bobi hozirgi til lug‘atini o‘rganishga bag‘ishlangan [Abdualiyeva, 1, 20-bet].

Turkolog M.V.Porxomovskiy o‘z monografiyasida ilk marta mahalliy va jahon turkologiyasida Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk”idan tortib zamonaviy to‘plamlargacha, jami 6000 ga yaqin turkiy maqollarning to‘liq jamlanmasini lingvistik jihatdan tahlil qilgan. Alohida bob turkiy maqollarning lug‘aviy tarkibi tahliliga bag‘ishlangan bo‘lib, uning natijalari nafaqat turkolog va paremiolog olimlarni, balki etnolingvist, turkiy tilshunoslarni ham qiziqtiradi. Ishning ilova qismida 335 ta turk maqollarining rus tilidagi tarjimasini ham keltirilgan [Porxomovskiy, 3].

Taniqli turkolog A.M.Shcherbak qo‘chqor leksemasi deyarli barcha turkiy tillarda turli fonetik variantlarda, qadimgi yozma yodgorliklarda ham uchraydi, deb guvohlik beradi hamda bu leksemashaklning to‘liq varianti Mahmud Koshg‘ariyning devonida ifodalanganidek, konchig‘or shakliga egaligi, qo‘chqor leksemasining asosini “olovli” (koch kozu – “olovli qo‘zi”) ma’nosidagi “mard”, “dakil” semalari tashkil etishi haqida fikr yuritadi [Shcherbak, 4].

N.A.Samoylovich o‘z tadqiqotida oltoy ayollari aytishi mumkin bo‘lmagan hayvon nomlaridan 42 tasini keltiradi. Masalan, qozoq, qirg‘iz ayollari erlari va ularning aka-ukalari otlariga qo‘shib aytiladigan bo‘ri, qo‘y, qo‘zi so‘zlarini aytmaslik natijasi o‘laroq, ular nutqidan quyidagi gaplar yozib olingan: Oquvchi (daryo)ning narigi tomonida ko‘karadigan (qamish)ning tagida ulovchi (bo‘ri)ning tagida ma’rovchi qo‘yning bola(qo‘zi)sini yeb yotibdi [Samoylovich, 5, 124–125].

E.A.Agayan arman qishloqlarida ilon so‘zi o‘rnida arqon, kanat so‘zlari ishlatilganligi haqida ma’lumot beradi [Agayan, 6].

G.G.Kulsarina tadqiqotida boshqird tilidagi zoonimlarning etnik-madaniy xususiyatlari tahlil qilingan. Olima boshqird xalqining tarixi, madaniyati, psixologiyasi va turmush tarzi tufayli yuzaga chiqqan til birliklarining milliy o‘ziga xosligini ochib beradi hamda uning qayd etishicha, boshqird ertaklarida hayvon obrazlari, asosan, tashqi belgilariga ko‘ra nomlanadi; zoonimlarning ertak qahramonlari nomida qo‘llanilishi xalqning totemistik qarashlari bilan izohlanadi. Ishda zamonaviy tilda zoonimlarning polisemantik tabiati, qiyosiy va metaforik konstruktsiyalar tarkibida qo‘llanish chastotasi qayd etilgan. “Et” (it), “at” (ot), “ylan” (ilon) zoonimlarining funksional va uslubiy xususiyatlariga alohida e‘tibor qaratilgan. Boshqird paremiologiyasi va frazeologiyasida “et” zoonimining nafaqat ijobiy, balki salbiy ma‘nolari ham qayd etilgan. G.G.Kulsarina folklor matnlarini tahlil qilish asosida otning boshqirdlar hayotidagi muhim o‘rnini (chavandozning hamrohi, jasorat va boylik o‘lchovi) topishmoq, maqol, xalq qo‘shiqlari asosida tahlil etadi. Boshqird xalq folklorida ilon zoonimi alohida o‘rin tutishi, tabiatdagi yovuzlik timsoli ekanligi «Йоклаған йыланды уятмайзар»; «Йылан йөз йәшәһә аждаһаға әйләнә имеш» (“Uxlayotgan ilon uyg‘onmaydi”; ‘Ilon qari ajdahoga aylanmoqchi’) misollari orqali berilgan [Kulsarina, 7].

N.Ismatullayev o‘zbek tilidagi zaharli hasharotlar, yirtqich hayvonlar nomi o‘rnida qo‘llanadigan evfemizmlarning muomaladagi ahamiyatini, lug‘at tarkibini boyitishdagi qimmatini tahlil qilib bergan va ularning paydo bo‘lish sabablari haqida to‘xtalib, guruhlariga ajratgan [Ismatullayev, 8].

D.X.Bazarova o‘z tadqiqotida o‘zbek tilida mavjud qush nomlarini o‘rganib, asrlar mobaynidagi tashqi aloqalar natijasida o‘zbek tilida sodir bo‘lgan o‘zgarishlar qush nomlarining variantlashuvi, dubletlar va sinonimlarning yuzaga kelishiga sabab bo‘lganligi ta’kidlagan. Tadqiqotda o‘zbek tilidagi qush nomlari tadqiqi asosida turkiy tillarga xos ornitonimlar tavsiflangan [Bazarova, 9].

H.A.Saidovanning ishida yovvoyi va uy hayvonlari, parrandalar, qurt-qumusqa kabilarni atab keluvchi so‘zlar hayvon nomlarini tashkil etishi qayd etilgan. Ishda 50 ta zoonim semantik jihatdan tahlil qilingan [Saisova, 10].

B.P.Zaripovning nomzodlik ishida Alisher Navoiy asarlaridagi badiiy san’atlarda qo‘llangan zoonimlarning lisoniy-uslubiy xususiyatlari va badiiy matn poetik qurilishidagi semantik funksiyalari monografik jihatdan tadqiq etilgan. Shuningdek, Navoiy ijodida badiiy san’atlarni hosil qilishda 337 ta zoonim qo‘llangani haqida ma’lumot berilgan. Ulardan 117 tasi chorva mollari, 97 tasi qush

nomlari, 9 tasi sudralib yuruvchi hayvon nomlari, 48 tasi yovvoyi hayvon nomlari, 41 tasi hasharot va boshqa mayda jonivorlar, 6 tasi suv hayvonlari, 12 tasi afsonaviy jonzotlar nomi ekanligi qayd etilgan. Ishda ot, oʻrdak, kiyik kabi jonivorlarning Alisher Navoiy asarlarida qoʻllanilgan tarixiy nomlari keltirilgan. Zoonimlarning jinsi, rang-tusi va yoshiga qarab nomlanish asoslari oʻrganilgan [Zaripov, 11, 5-bet].

Yosh tadqiqotchi L.K.Sindorov kuzatuv natijalari asosida “Hibatul haqoyiq” asaridagi hayvon nomlarini 6 ta semantik maydonga, semantik maydonni, oʻz navbatida, 13 ta maʼnoviy guruhga ajratgan, maʼnoviy guruhlarda esa ularga oid leksemalar qayd etilgan. “Hibatul haqoyiq” asari lugʻat tarkibining semantik-tematik guruhlari” nomli birinchi bobida Hayvon nomlarini bildiruvchi semantik maydon koʻrsatilgan hamda bu maydonga arslan, yaʼgan – “fil”, yʼlan, fil kabi leksemalar birikishi taʼkidlangan [Sindorov, 12, 12-bet].

Xulosa qilib aytganda, turkiy xalqlar hayotida zoonimlar, ular bilan bogʻliq nomlar turli tadqiqotlar orqali oʻrganilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

1. Абдуалиева З.У. Гипонимо-эквиномические отношения в системе зоонимов русского и узбекского языков: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Худжанд, 2014. – 86 с.
2. Бафоев Б. История древних слов (на узб. яз). – Т.: Фан. 1991. – 91 с.
Oʻzbek xalq maqollari. 1-jild. A-O. – Toshkent: Fan, 1987. – 368 b.
3. Порхомовский М.В. Турецкие пословицы в языке и речи. Языки славянской культуры. – М., 2014. – 174 с.
4. Щербак А.М. Название домашних и диких животных в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. – М.: Издательство АН СССР, Институт языкознания, 1961. – 172 с.
5. Самойлович А.Н. Женские слова у алтайских турков // Язык и литература. – Л., 1929. – Т.III. – 125 с.
6. Агаян А.Э. Введение в языкознание. – Ереван: Ун-т., 1960. – 271 с.
7. Kulsarina G. Ethno-cultural features of zoonyms in the Bashkir language (based on folklore texts). Vestnik Bashkirskogo Universiteta. – 2015. Vol. 20. №. 2. – 538-542 p.
8. Исматуллаев Н. Ҳозирги ўзбек тилида эвфемизмлар // ТошДПИ нинг «Илмий асарлар»и. – Т.: ТошДПИ, 1963. – Т.42; китоб I. – Б. 3-59.

9. Базарова Д.Х. История формирования и развитие зоологической терминологии узбекского языка. – Т.: Фан, 1978. – 222 с.

10. Саидова Х.А. Ўзбек тилида ҳайвон номларининг шахс тавсифи вазифасида қўлланилиши: Филол.фанлари номзоди.... дисс. – Бухоро, 1995. – 178 б.

11. Зарипов Б. Зоонимларнинг бадий санъат турларини ҳосил қилишдаги иштироки (А.Навоний асарлари асосида): Филол.фанлари номзоди.... дисс. – Т., 2002. – 215 б.

12. Синдоров Л.К. «Ҳибатул ҳақойиқ» лексикаси: Фил.фан.фалсафа доктори (PhD) дисс. автор. – Жиззах, 2021. – 24 б.

Research Science and
Innovation House

